

Mimar Hüdavendigar AKMAYDALI

**Diyarbakır Merkez Safa
(Parlı) Camii**

Diyarbakır; M.Ö. 69-M.S. 639 yılları arasında Romalılar, Partlar, Sasaniler ve Bizanslılar idaresinde kalmış, Hz.Ömer'in halifeliği sırasında da İslam ordularınca alınmıştır.

M.S. 750 yılına kadar Emeviler, M.S. 869 yılına kadar Abbasiler, M.S. 899 yılına kadar Şeyhoğulları, M.S. 930 yılına kadar Hamdaniler yönetiminde kalan şehir, M.S. 978 yılında Büveyhoğulları, M. 984-1085 yıllarında Mervaniler yönetiminde, M. 1085 yılından itibaren de Büyük Selçukiler yönetiminde kalmıştır. M. 1240-1302 yılları arasında Anadolu Selçukileri idaresinde kalan şehir, Moğol istilaları sonucu M. 1302-1394 yıllarında Mardin Artukluları, M. 1394-1401 yıllarında Timur egemenliğinde kalmış, M. 1401-1507 yılları arasında Akkoyunlularca idare edilmiş, Fatih Sultan Mehmet'in, Uzun Hasan'ı Otlukbeli'de yenmesiyle bir müddet yönetim boşluğu ile M. 1507-1515 yılları arasında Şah İsmail egemenliğinde kalan şehir, 15 Eylül 1515 tarihinde Bıyıklı Mehmet Paşa ve İdris-i Bitlis-i tarafından Osmanlı egemenliğine geçirilmiştir.

Tetkik ettiğimiz eserin Akkoyunlulara ait olması nedeniyle bir nebze de bu devleti incelemizde fayda vardır.

Oğuzların Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular XIII. asrın sonlarında Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş, XIV. asrın sonlarında da Azerbaycan, Harput ve Diyarbakır arasında bulunmuşlardır.

Akkoyunlu Devletini kuranlardan Osman Bey, Kara Yölük lakabıyla tanınmaktadır. Kara Osman Bey, bir müddet Kadı Burhanettin'in hizmetinde bulunduktan sonra bir müddet de Timur'un hizmetinde kalmıştır. Timur, Kara Osman Beyin hizmetine karşılık Diyarbakır ve havalisini kendisine iktâ olarak vermiş, takriben M. 1403 yılından M. 1435 yılına kadar Kara Osman Bey Akkoyunluların başında kalmış ve yerine oğlu Ali Bey geçmiştir.

Ali Bey, kardeşi Hamza Beyle bir müddet beylik mücadelesinde bulunmuş, neticede mücadeleden bıkarak Mısır'a gitmiş ve yerine Hamza Bey Akkoyunluların başına geçmiştir, bu defa da Hamza Bey, Ali Beyin oğulları Cihangir ve Uzun Hasan Beyle beylik mücadelesi etmiştir. Hamza Bey M. 1444 senesinde ölünce Akkoyunluların başına Ali Beyin büyük oğlu

Cihangir Mirza geçmiştir. Cihangir Bey bir müddet Karakoyunlularla mücadele etmiş daha sonra aile arasında tekrar beylik iddiaları başlamış, kendisini gücendirdiği için abisinin yanından ayrılan Uzun Hasan, Akkoyunlu beylerini etrafında toplayarak Diyarbakır'ı almış ve Cihangir Beyi bertaraf ederek M. 1453 yılında Akkoyunluların başına geçmiştir.

Uzun Hasan M.1453 yılından M.1478 yılına kadar 25 yıl Akkoyunluların başında kalmış ve onun zamanında Akkoyunlular, Karakoyunluları yenmiş, Osmanlılarla savaşmış, Otlukbeli'nde 11 Ağustos 1473 tarihinde yenilmiş, Memlûklularla bazen savaşmış, bazen de sulh yapmıştır.

Uzun Hasan zamanında, Akkoyunlular en güçlü ve müreffeh zamanlarını yaşamışlar ve memleketlerinde birçok imar ve kültür hareketlerinde bulunmuşlardır.

Uzun Hasan'ın M. 1478 yılında vefatından sonra Halil Sultan Akkoyunluların başına geçmiş altı ay kadar beylik ettikten sonra yerine Sultan Yakup beyliğe gelmiştir. Akkoyunluların başında 12 yıl kadar kalan Sultan Yakup, Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunluların en kıymetli beylerindendir.

Sultan Yakup'tan sonra Baysungur, Rüstem Mirza ve Ahmet Bey Akkoyunlu devletinin beyliğine getirilmiş daha sonra Akkoyunlular ikiye, üçe ayrılmış ve neticede Şah İsmail'e yenik düşmüşler, M. 1490 yıllarında zayıflayan devlet M. 1507 yılında tarih sahnesinden silinmiştir.

YAPININ TANITILMASI:

Diyarbakır İl Merkezinde bulunan Safa Camii'nin yapılış tarihi, banisi ve mimarı kitabesi olmadığı için kesin olarak bilinmemektedir. Ancak giriş kapısının üzerindeki kemerin üstünde bulunan onarım kitabesinden (Res. 9-13) M. 1531 tarihinde Diyarbakırlı Hacı Hüseyin b. Abdurrahman tarafından Ahmed-ül Amidi'ye onartıldığı anlaşılmaktadır.

Cami tahminen XV. yüzyıl ortalarında muhtemelen de Akkoyunlulara en uzun hükümdarlık eden Uzun Hasan (Hasan Padişah) tarafından yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. Caminin Evliya Çelebi'de adının İpariyye olarak geçtiği sonra İparlı ve Parlı'ya dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bir düşünceye göre de Şeyh Cüneyt b. Şeyh İbrahim Safi'nin isteği üzerine

yaptırılan cami ilk olarak Cami-üs Safi adıyla anıldığı, sonradan Cami-üs Safa'ya dönüştüğü¹ söylenmekte, şimdi de kısaca Safa Camii veya Parlı Camii denmektedir.

Safa Camii üç kısımdan meydana gelmektedir.

- 1- Ana Mekan
- 2- Son Cemaat
- 3- Minare (Plan-1)

Cami plânının incelenmesinden de anlaşılacağı üzere (Plan-1) ana mekan içten içe 20.38x12.32 metre ebadında doğu-batı doğrultusunda uzun, dikdörtgen bir plâna sahiptir. Ortada 12.32 metre çapında ana kubbe (Res.27-28), ana kubbenin doğusunda ve batısında cami köşelerinde pandandif geçişli birer küçük kubbe (Res. 29) ve iki küçük kubbe arasında ana mekana açılan, camiye ve plana ayrıca bir orijinallik kazandıran beşik tonoz yer almaktadır. (Res. 28-30) Cami içinde kesme taştan dört ayak kubbeyi taşımakta ve yanlara geçmek için taş ayaklar 45 derecelik açılarla (Res. 8-30) yanlara doğru açılmaktadır. Ana kubbe kuzey ve güneyde beden duvarları üzerine oturmaktadır.

Caminin giriş kapısı kuzey cephesindedir. (Res. 10) Cami giriş kapısını hemen üstünde bir yazı dizini bulunmakta (Res. 12) bu yazı dizini üzerinde sivri kemerli bir pencere yer almaktadır. Bu pencere üstünde de caminin onarım kitabesi bulunmaktadır. (Res. 9-13) Caminin kuzey cephe beden duvarında, giriş kapısı kemeri içerisinde bir ve kapının sağında ve solunda birerden toplam üç adet penceresi vardır. Güney cephe beden duvarında, mihrabın üstünde bir ve mihrabın sağında ve solunda altı üstü birer olmak üzere toplam beş, doğu cephe beden duvarında üç altta ve üç adet üstte olmak üzere toplam altı ve batı cephe beden duvarında ise, üç adet altta ve üç adet üstte olmak üzere altı adet pencere bulunmaktadır. Bunlara kubbe kasnağındaki dört adet pencere de katıldığında 24 adet pencere ile cami mekanı aydınlatılmaktadır.

Mihrap taştan, (Res. 6-7-17-18) beş kenarlı, oldukça derin, mihrap nişi kenarlarında yuvarlak sütunceleri bitkisel motif işlemeli, kavsarası mukarnaslı, kavsarayı çevreleyen kemeri dilimli, mihrap çerçeveleri çeşitli ve zengin geometrik ve bitkisel motiflerle süslüdür. Mihrabın sonradan yağlı boya ile boyandığı görülmektedir.

Minber, kapılarına varıncaya kadar zengin ve çeşitli bitkisel ve geometrik bezemelere sahiptir. (Res. 6-19-20) Minber külahı (Res. 17) dört adet yuvarlak ve yivli ayak üzerine oturmaktadır. Külah sekizgen olup taştan ve oymalıdır. Camide sonradan yapıldığını tahmin ettiğimiz kalem işleri de vardır (Res. 25-26-27-28-29).

Cami orijinal plânı, örtü sistemi ve bezemeli minaresine ilave olarak devrinin orijinal çinileriyle de dikkati çekmektedir (Res. 21-22-23-24). Cami döşemesinden ortalama 120 cm. yüksekliğe kadar beden duvarları çepeçevre sıraltı tekniğinde yapılmış, birbirine geçmeli çokgen, daire ve üçgen şekil ve değişik renkleriyle çini kuşatmaktadır. Ancak bu çiniler yer yer tahrip olmuş ve büyük bir bölümü de yok olmuştur.

Caminin kuzey cephesinde (Res. 3-10) beş kubbeli ve kubbeleri dört sütun ile duvarlara oturan bir son cemaat, yer almaktadır. Son cemaatin doğu ve batı yanları duvar ile kapalıdır. Ancak bu duvarlar altlı, üstlü ikişer pencere ile dışarı açılmıştır. Ayrıca son cemaatte, cami giriş kapısının sağında ve solunda birer adet sade mihrabiye yer almaktadır.

Caminin kuzey ve doğu beden duvarları siyah ve beyaz taşların üst üste sıra ile konmasıyla cephede bir estetik ve hareket sağlanmıştır. Kuzey cephede siyah ve beyaz taş sıralaması kenarlardan içeriye bir müddet devam ettikten sonra kesilmiş, ancak kemer aralarında dört adet ve kenarlarda birer adet olmak üzere toplam altı adet rozet bu cepheye yerleştirilmiştir. Kenarlarda yer alan eşkenar dörtgen rozetlerin içi kûfi yazı ile ortada kalan, kemer ortalarındaki rozetlerin içi ise çeşitli motiflerle işlenmiş (Res. 10) ve böylece cepheye hareket kazandırılmıştır.

Caminin güney cephesinde mimari eleman olarak beş adet pencere ve mihrap çıkıntısı bulunmaktadır (Res. 1). Batı cephede ise son cemaat pencereleri de dahil olmak üzere altta dört ve üstte dört adet olmak üzere sekiz pencere bulunmaktadır. (Res. 11) Batı cephede alt sıradaki pencere kemer, ayna ve sövelerinde bulunan siyah ve beyaz taş sıralaması cephenin diğer kısımlarında yoktur. Cami ana mekan pencerelerinin üstte olanlarına, sonradan beton dışlıklar yapılmıştır. Doğü cephesi, siyah ve beyaz taşların üst üste sıralanışı dışında batı cephesiyle aynıdır.

¹ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, sayfa 48.

Cami ve son cemaatin alt sırasında yer alan pencereler lokmalı demirli, söve ve kemerleriyle, kemer içleri siyah ve beyaz taşların üst üste konmasıyla hareketli, kenarlar sütünceli ve sütünceleri çeşitli şekillerde işlemelidir. Ancak doğu cephede yer alan alt sıradaki pencerelerin kemer içleri zengin bitkisel ve geometrik bezemelere sahiptir. (Res. 4-5)

Caminin ana kubbesi hariç damı düzdür. Akıntı dört yöne az bir meyille verilmiş ve yağmur ve kar suları çötenler vasıtasıyla dışarı atılmaktadır. Ana kubbenin sekizgen ve yüksek bir kasnağı olup kasnak düz ve sade bir silme ile nihayetlenmektedir. Kasnakta ana yönler açılan dört adet pencere bulunmaktadır. Kasnak üstü sekizgen piramit olarak yükselmekte ve üstü alaturka kiremit ile örtülüdür (Foto 4, Plan-2-4).

Safa Camii minare hariç tutulduğunda kuzey güney aksında tam olarak simetrik bir plân arz etmektedir.

Minare caminin kuzeydoğu köşesinde yer alır (Res. 1-2-14-15). Minare kaidesi kare bir plâna sahip olup (Plan-1), siyah taştan inşa edilmiştir (Res. 15). Minare girişi batı cephedendir. Minare kaidesinde üste kuzey, güney ve doğu cephede siyah ve beyaz taşların kullanılmasıyla küfi yazı panoları yer almakta (Res. 15-16), batı cephede ise cami damına çıkış kapısı bulunmaktadır. Bu kapıdan sonra minare ile cami arasında yer alan duvarın üstüne yerleştirilen merdivenlerle cami damına çıkılmaktadır.

Minare kaidesinde, küfi yazı panolarından sonra taşlar beyazlaşmakta ve yazı panolarının hemen üstünde mavi çiniden geometrik motifli bir şerit yer almaktadır. (Res. 15) Bu çini şeritten sonra kareden üçgenlerle sekizgene geçilmektedir. Sekizgenlerin içleri çeşitli bitkisel ve geometrik motifli ve üstleri kemerli, panolarla süslenmekte ve bu panoların üstündeki kemerler içe doğru kıvrılarak sekizgenden daireye geçişi sağlamaktadır. (Res. 15) Safa Camii, tek şerefeli, şerefe korkuluk taşları siyah ve beyaz taşların yan yana sıra ile konmasıyla inşa edilmiş, yüksek bir minareye sahiptir (Res. 2-14). Çok itinalı bir işçiliğe sahip olan minarenin yuvarlak gövdesinde de yatay ve dikey zengin, oymalı ve bezemeli kuşak ve rozetlerle yazı ve şeritler yer almaktadır. Safa Camii'nin minaresinde, mihrabında, minberinde ve pencere aynalarında bulunan bezemeleriyle ve

çinileriyle başlı başına bir inceleme konusu olmalıdır. Minaresi devrinin ve üslubunun minareleriyle birlikte ele alınması ve incelenmesi gerekmektedir.

Genel olarak bakıldığında Safa Camii, çapı 12.00 metreden büyük ana kubbesi, enine uzun, ulu cami tipi planı, sıraltı tekniğiyle yapılmış çinileri, taştan işlemeli, bezemeli ve oymalı mihrabı ve minberi, yüksek ve bezemeli minaresi, hareketli cepheleri ve pencereleriyle devrinin ve Akkoyunluların en güzel eserlerinden biridir.

Önceki yıllarda da onarılan cami Vakıflar Genel Müdürlüğüne 1955 yılında, cephelerde çürümüş saçak altı kaplamaları ve saçak silmeleri ile iç sıvaları ve kalem işleri elden geçirilerek onarılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise külahtaki kiremitlerin aktarılması ve kiremit altı izolasyonu ile az meyilli olan dama meyil betonu ve şap yapılmıştır.

Safa Camiinin bugün yine kubbesinden ve damından gelen rutubet ve nem neticesinde kalem işleri, batı cephesinde yer altından gelen rutubetle de çinileri bozulmaktadır. Bütün eserlerimizde en başta gelen hastalık olan nem ve rutubetten Safa Camii de böylece nasibini almaktadır. Bunun önlenmesi için dama metal kaplama (kurşun, bakır) yapılmalı, ana kubbenin kırılan ve çürüyen alaturka kiremitleri değiştirilip aktarılmalı, kiremit altı izolasyonu yapılmalı ve rutubet alan cephelerinde drenaj yapılmalıdır.

Ayrıca caminin kuzey cephesinde, giriş avlusunun ortasına yapılan, estetik açıdan çok çirkin ve cepheyi kapatan, B.A. şadırvan da buradan kaldırılmalıdır. (Res. 3-10)

KAYNAKLAR :

Metin SÖZEN, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul-1971.

İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara-1984.

Metin SÖZEN, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, İstanbul-1981.

Res. 1: Diyarbakır'ın genel görünümü, Safa Camii ve sağda Kadı Hamamı (1965).

Res. 3: Diyarbakır Merkez Safa Camii kuzey cephesi ve son cemaat yeri (1965).

Res. 2: Diyarbakir Merkez Safa Camii minaresi, son cemaatin sol kısmi ve sağda Kadı Hamamı (1965).

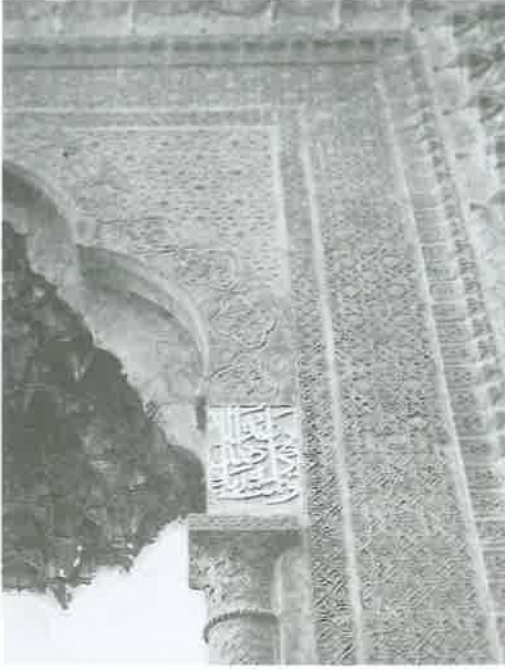
Res. 4: Diyarbakir Merkez Safa Camii doğu cephesi ve ana kubbe kasnağı ile külahı ve türbe (1965).

Res. 5: Diyarbakir Merkez Safa Camii penceresinden detay (1965).

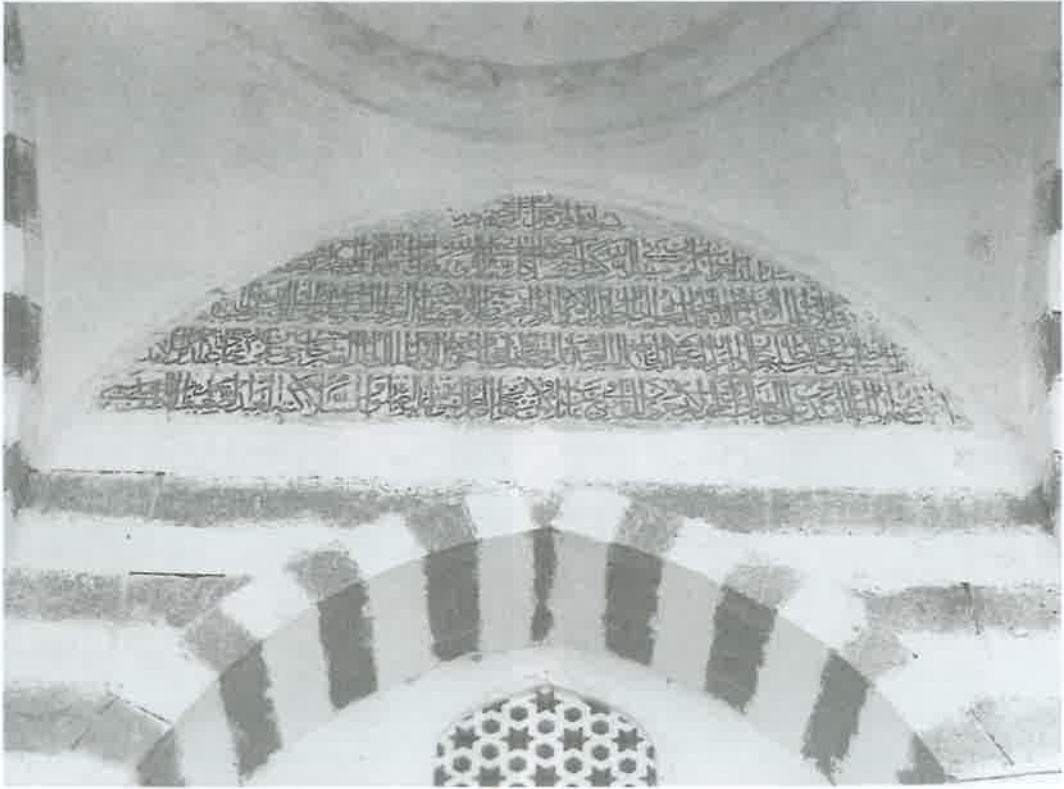
Res. 6: Diyarbakir Merkez Safa mihrabı ve minberi (1965).

Res. 7: Diyarbakır Merkez Safa Camii mihrabı detay (1965).

Res. 8: Diyarbakır Merkez Safa Camii içten görünüş (1965).

Res. 9: Diyarbakır Merkez Safa Camii giriş kapısı üstündeki onarım kitabesi (1965).

Res. 10: Diyarbakır Merkez Safa Camii kuzey cephesi (1991) (Fotoğraf A. Kılıcı).

Res. 11: Diyarbakır Merkez Safa Camii batı cephesi (Fotoğraf A. Kılıcı 1991).

Res. 14: Diyarbakır Merkez Safa Camii minaresi (Fotoğraf A. Kılıcı 1991).

Res. 12: Diyarbakır Merkez Safa giriş kapısı üstündeki yazı dizini.

Res. 13: Diyarbakır Merkez Safa Camii giriş kapısı üstündeki onarım kitabesi (Fotoğraf A. Kılıcı 1991).

Res. 15: Diyarbakir Merkez Safa Camii minaresi detay (Fotoğraf A. Kılıcı 1991).

Res. 16: Diyarbakir Merkez Safa Camii minaredeki küfî yazı ve çini şerit (1991).

Res. 17: Diyarbakir Merkez Safa Camii mihrabı ve minberi (1991)

Res. 18: Diyarbakir Merkez Safa Camii mihrabı detay (1991).

Res. 19: Diyarbakir Merkez Safa Camii minberi (1991).

Res. 20: Diyarbakır Merkez Safa Camii minber kapısı (1991).

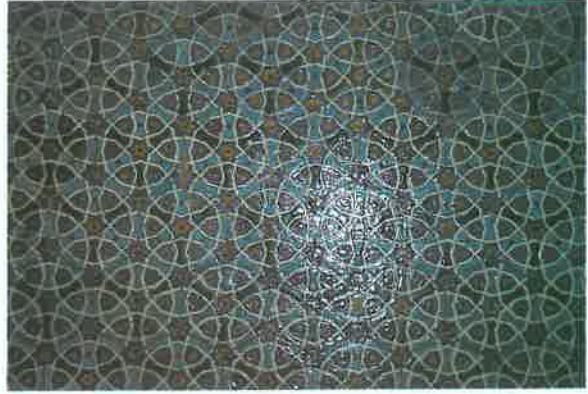

Foto 21 : Diyarbakır Merkez Safa Camii çinileri (1991).

Res. 22: Diyarbakır Merkez Safa Camii çinileri (1991).

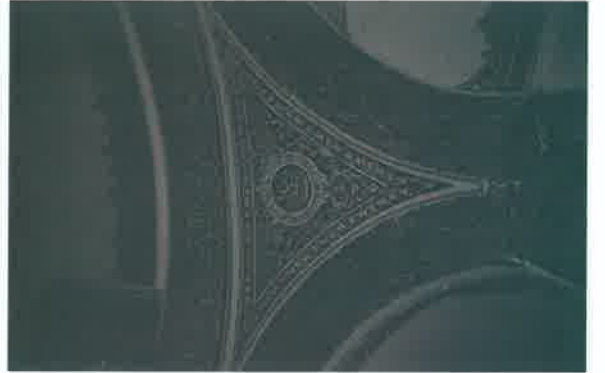
Res. 23: Diyarbakır Merkez Safa Camii çinileri (1991).

Res. 24: Diyarbakır Merkez Safa Camii çinileri detay (1991).

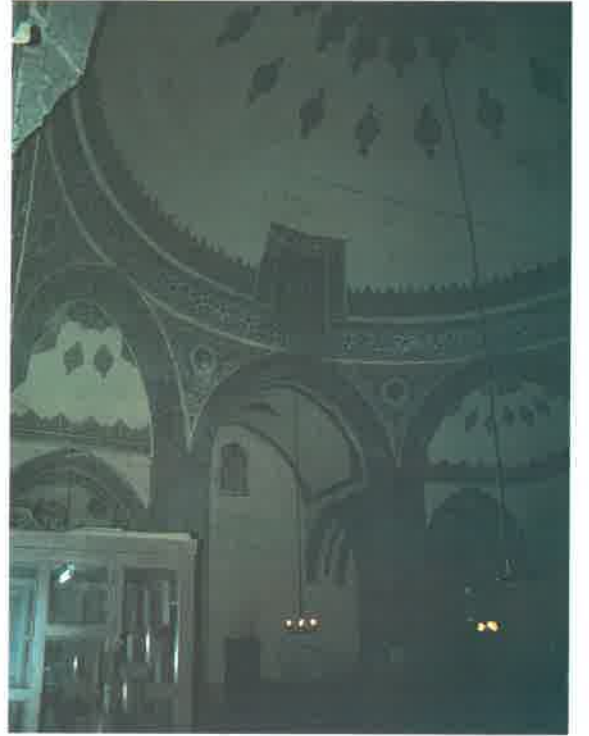
Res. 25: Diyarbakır Merkez Safa Camii tonoz örtü (1991).

Res. 26: Diyarbakır Merkez Safa Camii kubbeye geçiş detay (1991).

Res. 27: Diyarbakır Merkez Safa Camii kubbenin görünüşü (1991).

Res. 28: Diyarbakır Merkez Safa Camii içten sol yan görünüş (1991).

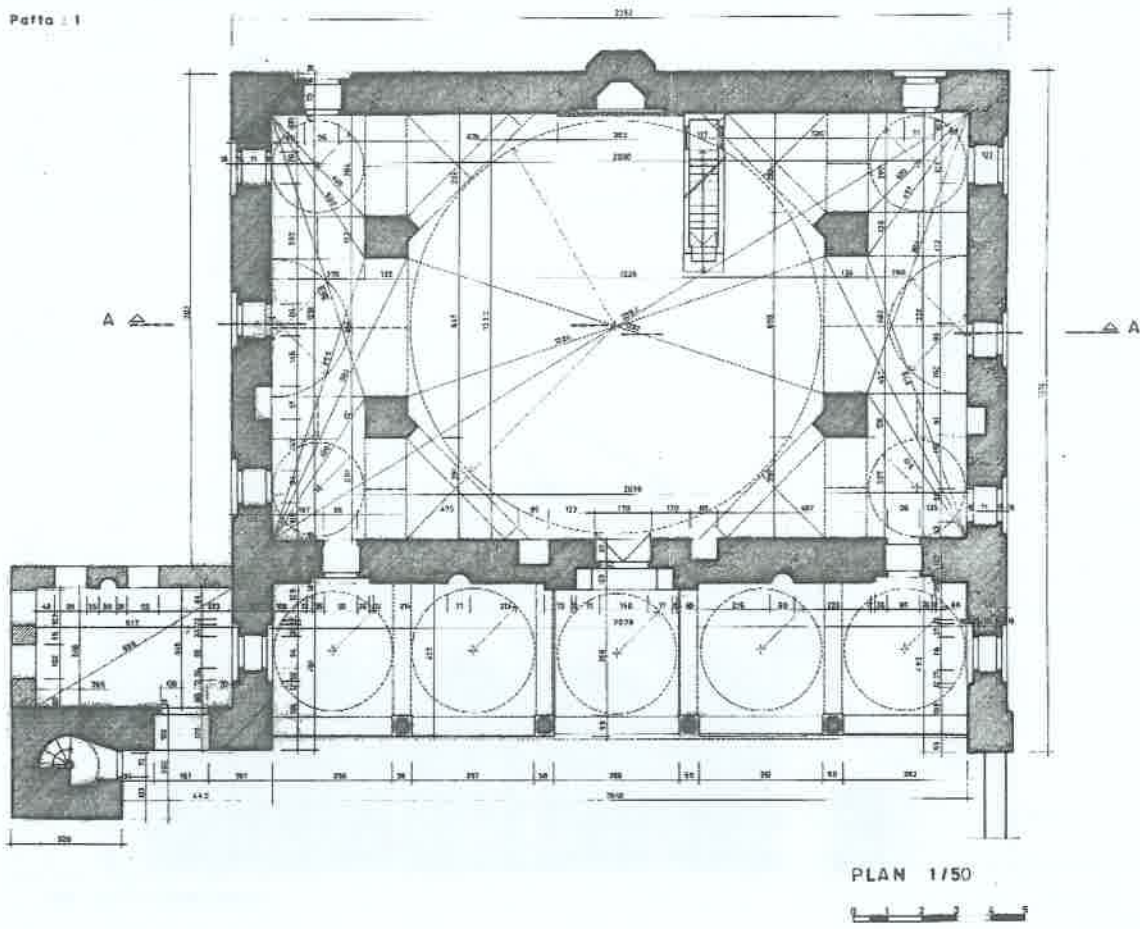
Res. 29: Diyarbakır Merkez Safa Camii köşelerdeki küçük kubbelerden birinin görünüşü (1991).

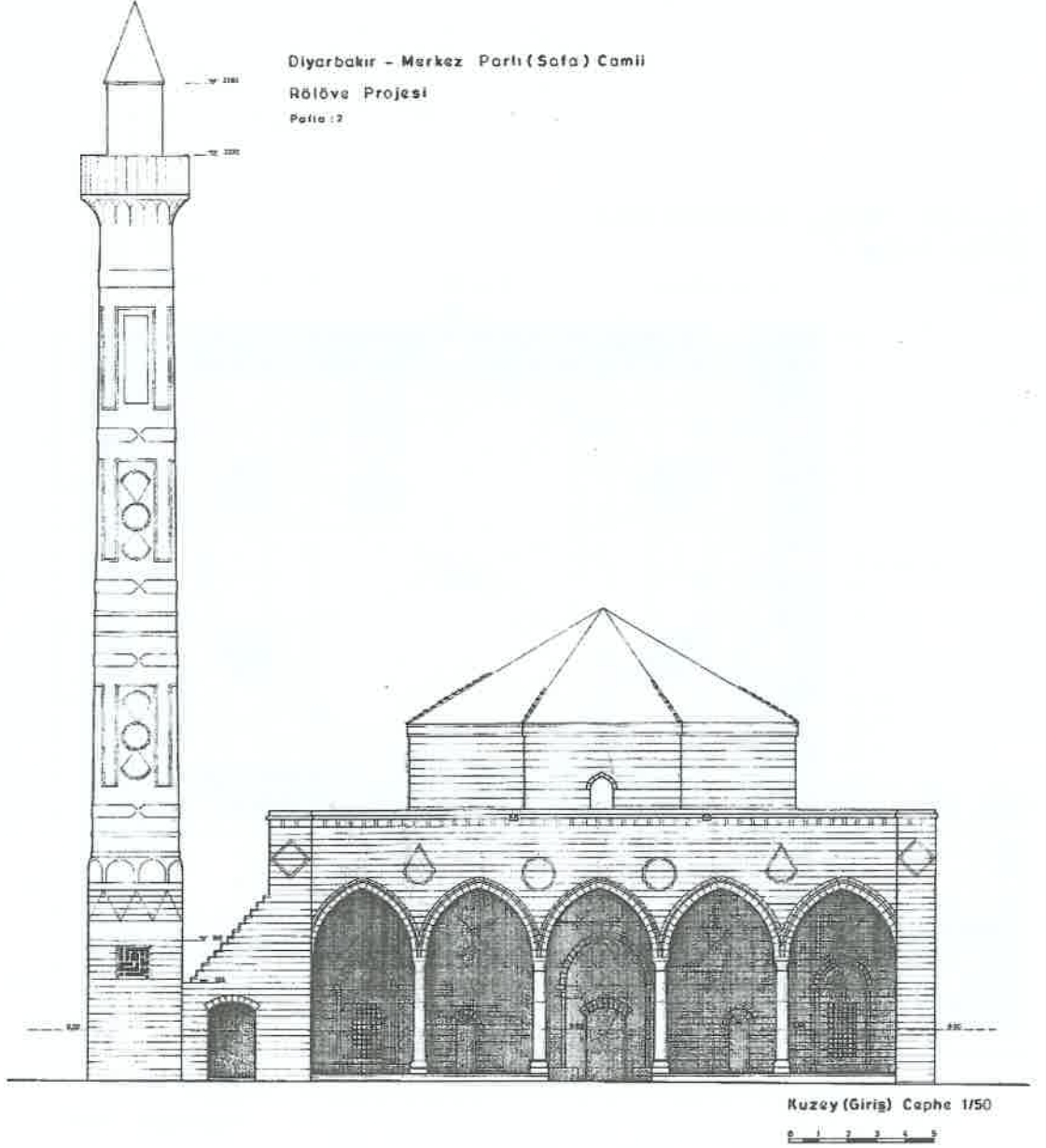
Res. 30: Diyarbakır Merkez Safa Camii iç görünüş (1991).

Diyarbakır - Merkez Safa (Parlı) Camii
Rölöve Projesi

Pafta 1/1

Plan: 1

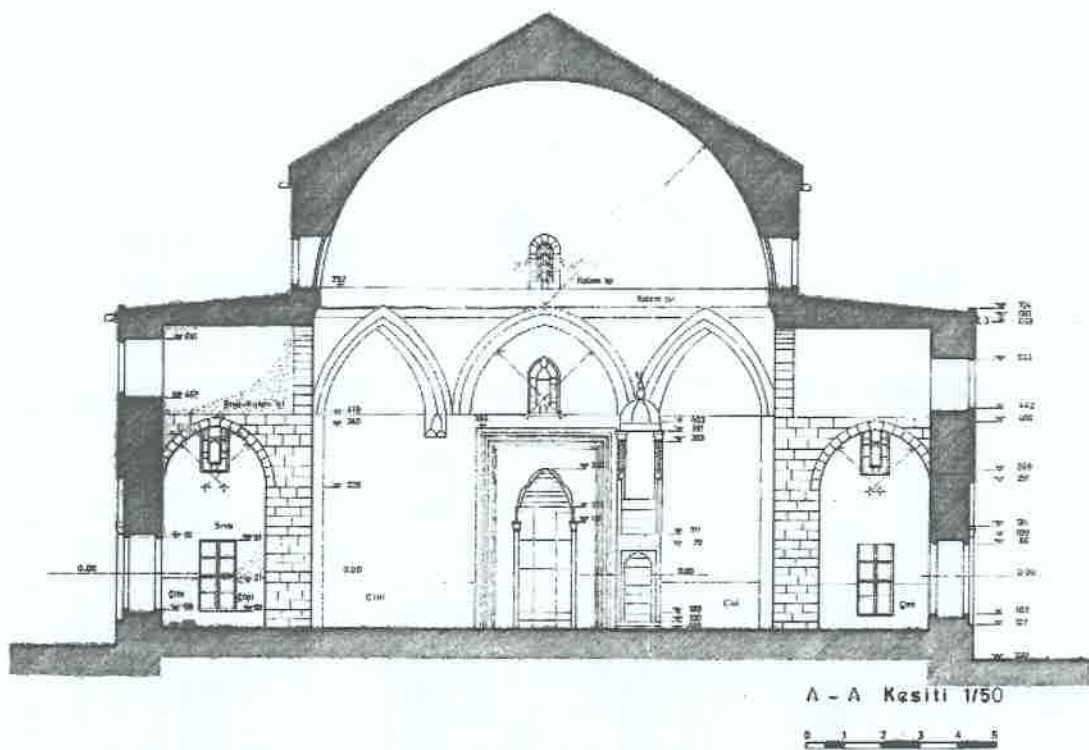

Plan: 2

Diyarbakır - Merkez Safa (Parlı) Camii

Rölöve Projesi

Pafta : 3

Diyarbakır - Merkez Safa (Parlı) Camii

Rölöve Projesi

Pafta: 4

Plan: 4